

Key words: manuscript Kyivan Trebnyk, Church Ustav (Nomocanon), Vladimir the Great, Yaroslav Mydryj, influence, dating, East, West, authenticity, spuriousness, redaction.

УДК 930.1:94(477)''09/12''

МІСЦЕ КНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ У ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНІЙ СИСТЕМІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Мателешко Ю.П. (Ужгород)

У статті здійснено комплексний історіографічний аналіз місця князівської влади у політико-адміністративній системі Київської Русі. Висвітлено погляди дореволюційних, радянських, сучасних російських та українських науковців, а також зарубіжних дослідників.

Ключові слова: Київська Русь, князівська влада, політико-адміністративний устрій, історіографія.

Князівська влада у Київській Русі була зв'язуючим елементом, який тримав у цілісності (в окремі періоди її ступінь був різним) велику та різношерсну територію держави (або ж тих одиниць, на які в подальшому ця відносно єдина держава почала дробитися).

Дослідження різних аспектів князівської влади Руської держави триває близько 150-ти років, що, цілком закономірно, вимагає систематизації та узагальнення різноманітних поглядів, думок та припущень з названої проблеми. Останнє і є головною метою автора даної статті.

Найбільш повно в історичній літературі висвітлена дореволюційна історіографія названої проблеми [8; 23; 28; 31]. В меншій мірі це стосується радянської історичної науки [16; 27; 36]. Здобутки пострадянських істориків ще не були предметом окремого дослідження.

Погляди дослідників на князівську владу зосереджувалися в основному на двох її аспектах: ступінь впливу князя та пов'язані з цим його функції.

І.Беляев, поставивши перед собою завдання дослідити відношення варязьких князів до головних міст Придніпров'я, підмітив деяку прив'язаність міст до своїх князівських родів і, разом з тим, якусь свободу і окремішність народу від князів (велике значення міщан у запрошенні князя та вигнанні його) [2, с. 20].

Досить великими повноваженнями наділив руського князя М.Погодін. Земля, на думку історика, залишалася у володінні народу під верховною (опосередкованою) владою князя [21, с. 88], який сидить (володіє), держить (управляє), ходить (збирає данину), водить (призначає), рядить (розпоряджається), саджає (дає владу), судить [21, с. 80].

М.Затиркевич виділив три основні функції князя: 1) зовнішні; 2) верховний суд і розправа; 3) право державної власності на всю землю його князівства, збір данини. Людьми, які були посажені на його власних землях, князь володів як приватний власник, а боярами, ізгоями, гридями,

купцями і смердами як правитель [11, с. 176–177].

Державне начало та єдність руських земель, за Д.Іловайським, підтримувались тільки тим, що вони знаходились у володінні одного князівського роду, а київський князь вважався старшим [13, с. 108].

Подальшого розвитку ідея княжого роду, що спільно володіє Руською землею, одержала в працях С.Соловйова. Єдність князівського роду підтримувалася тим, що кожен член цього роду у свою чергу сподівався досягти старшинства і з'єднаного з ним володіння головним столом київським. Основою старшинства було старшинство фізичне. Структура „лествичного восхождення“, за яким і відбувалась зміна столів, і яке, зрештою, тримало Русь у власності одного роду, виглядала таким чином: „батько“ (тато, старший брат) – „сини“ (діти, молодші брати) – „онуки“ (діти дітей та молодших братів) [30, с. 403–404]. В перспективі деякі „онуки“, піднімаючись по родовій драбині, якій відповідала певна ієрархія міст, могли досягнути статусу „батька“ [30, с. 407]. Старший в роді до тих пір зберігав владу, поки сам свято виконував свої батьківські обов'язки, тобто поки не відділяв своїх інтересів від інтересів цілого роду [29, с. 13].

Дуже скоро деякі базові положення родової теорії С.Соловйова стали предметом критики. Зокрема М.Аммон, як, до речі, і В.Сергеевич, прийшов до висновку, що правильність переходів не могла довго триматися і почала порушуватися майже з самого початку. Цьому сприяли такі фактори: договори між князями, військова сила, вплив віча [1, с. 60].

Учень С.Соловйова В.Ключевський, підтримав теорію свого вчителя про „очередной порядок“, „лествичное восхождение“ та „нераздельность княжеского владения Русской землей“, але із певними застереженнями. Все це сталося лише після смерті Ярослава Мудрого. До цього часу існували тільки зародки порядку [14, с. 164]. Юридичні основи цього ладу полягали в наступному: 1) спільна влада княжого роду над усією

Руською землею; 2) право кожного родича на тимчасове володіння певною частиною землі по черзі старшинства [14, с.170]. Зрештою В.Ключевський змушений був визнати, що сам порядок „действовал всегда и никогда – всегда отчасти и никогда вполне” [14, с.178].

Хоча Русь і належала всьому князюму роду [39, с. 193], але якогось єдиного принципу розподілу земель між князями, як вважав Г.Шмельов, не було. Крім того, існували чинники, які підривали родовий порядок. Це договори між князями [39, с. 197], насильницьке захоплення столів, воля народу (віче), і вотчинне начало в розподілі волостей [39, с. 200–201].

Противником теорії родового старшинства був М.Грушевський, який вважав, що встановлення тих чи інших відносин залежало від особистих якостей київського князя: князь могутній міг замінити братські стосунки у відносини підкорення, слабкий же князь дотримувався старійшинства [6, с. 62].

О.Пресняков стверджував, що взаємини князів ґрунтувалися не на родовому, і не договірному, а на сімейному, отчому праві [22, с. 153].

На більш практичних аспектах діяльності князя зосереджував свою увагу М.Довнар-Запольський. Все тодішнє управління, як наголошував історик, знаходилося в руках князя, який призначав усіх чиновників, посадників та ін. Суд був головним обов'язком князя. До того ж він видавав закони [10, с. 251–252].

Можна погодитися з сучасним дослідником Є.Дербінім, що погляди дореволюційних істориків на князівську владу розділялися як щодо ступеня її впливу (абсолютна монархія, обмежена боярською радою і вічем монархія), так і щодо порядку престолонаслідування (родове старійшинство, отчинне право, народне обрання, синтез способів заміщення, відсутність чіткої системи спадкування) [7, с. 25–26].

Слід сказати, що представники російської та української дореволюційної історіографії настільки повно висвітлили функції князя, що радянські дослідники в цьому питанні майже нічим не змогли їх доповнити. Зате вони „перемістили” князівську владу з родової платформи на фундамент феодалізму.

Так, С.Юшков дотримувався думки, що князь XI–XII ст. виступав як феодальний монарх, а сутність князівської влади – класова [40, с. 156].

Б.Греков теж вважав князя визнаним главою держави. Але князь не був самодержцем. Він представник правлячої знаті (феодалів-землевласників), яка визнавала владу великого князя у своїх власних інтересах та розділяла з ним владу [5, с. 381].

Князь як глава класової держави, який здійснював внутрішнє управління і зовнішній захист країни, постає у праці М.Свердлова „Ге-

незис и структура феодального общества в Древней Руси” (1983 р.). Князь був сюзереном, головою ієрархічно організованого пануючого класу, а також найбільш великим землевласником – власником домену. Верховна влада князя над територією князівства була вираженням верховної власності феодальної держави на землю [25, с. 194].

Як вважав А.Новосельцев, великий князь X ст. – це феодальний государ, який правив спільно з феодальною верхівкою, що формувалася. Руський князь X ст. носить титул великого (в першій половині IX ст. руський князь прийняв титул „хакан” [18]), так як йому були підпорядковані інші місцеві князі [19, с. 40].

Деякими радянськими істориками робилися спроби в певній мірі реанімувати теорії С.Соловйова і В.Ключевського.

Так, В.Довженок визнав долю істини в теоріях про родову власність князів. Феодальні відносини на Русі, як зазначав дослідник, сполучалися з родинними. Вищі ступені феодальної ієрархії будувалися в середовищі одного князівського роду, чим пояснюється відсутність на Русі васальних договорів, які в певній мірі замінювалися нормами родинних зв'язків. Урівняння всіх князів Русі на основі рівного права на спадщину спільного предка призводило до міжусобиць [9, с. 103]. Позитивною ж стороною родових відносин було те, що вони в певній мірі стримували політичну децентралізацію і сприяли успішній боротьбі з зовнішньою загрозою [9, с.106].

О.Рапов вважав, що абсолютно всі князі Рюриковичі мали право на володіння землею в межах Русі. Але князі ніколи не керувалися принципами старшинства при зайнятті князівських столів (як вважав В.Ключевський). Захоплення територій визначалось реальним співвідношенням сил на Русі [24, с. 211]. В цілому ж, взаємини між князями, за О.Раповим, будувалися за правилами феодальних відносин [24, с. 51].

Найбільш далі в плані реанімації родової теорії пішов О.Назаренко. Якщо більшість його попередників дотримувалися думки, що сімейно-родові відносини князів були лише формою, яка приховувала істинні сюзеренно-васальні взаємини, то О.Назаренко вважав їх основою державного устрою Русі X–XI ст. Ці відносини дослідник назвав „родовим сюзеренітетом”, який полягав у спільному управлінні державою всіх братів після смерті їх батька, що виражалось в територіальних поділах між ними при збереженні державної єдності [17, с. 149–150].

Чи не єдиною альтернативою поглядам радянських істориків на ступінь впливу князівської влади стала концепція І.Фроянова. На думку дослідника, князь в Київській Русі не став справжнім государем, хоча і мав значну суспільну вагу [35, с. 43]. Укладаючи з народними зборами ряд, князь перетворювався у певному сенсі в об-

чинну владу, яка повинна була захищати інтереси місцевого суспільства [37, с. 84]. Князі Русі правили в ім'я інтересів знаті. Але, разом з тим, вони правили і на благо народу, що обумовлювалося перехідним періодом від докласового суспільства до класового [35, с. 43–44]. Щось схоже висловлював і М.Брайчевський, за яким Русь не забула завершеного монархічного устрою і протягом усієї своєї історії тяжіла до республіканських форм правління [3].

Сприймавши тезу В.Ключевського про півну роль торгівлі у Київській Русі, деякі зарубіжні історики на цій основі з'ясовували основні функції та значення руських князів. На думку В.Гітермана, функції князів і дружини зводилися до охорони торгових шляхів і торгівлі взагалі [41, с. 71]. Твердження, що князівський дім Рюриківичів обмежувався військовим захистом населення і виконанням судових функцій, М.Хельман підкріпив тезою про провідну роль торгівлі і думкою про руських князів як вождів варязьких дружин, які не володіли достатніми засобами для повного знищення місцевого соціального устрою [42, с. 261]. Заперечуючи повноцінну державність на Русі, американський історик Р.Пайпс висловив думку, що великий князь був головним чином купцем, а його князівство було комерційним підприємством, сформованим із слабко зв'язаних між собою міст, гарнізони яких збирали данину і підтримували суспільний порядок [20].

З розпадом СРСР та зняттям ідеологічних обмежень більшість дослідників почали повертатися до того родинно-династичного розуміння сутності князівської влади на Русі, яке домінувало в дорадянській історіографії.

В 1992 р. вийшло спеціальне дослідження О.Толочка, присвячене руському князю, в якому автор на основі широкої історіографічної та джерельної бази зробив спробу комплексно проаналізувати особливості влади князя на Русі, специфіку його власності та ідеологічне обґрунтування особи князя [31]. Український дослідник у великій мірі здійснив повернення до родової теорії С.Соловйова, правда, родова концепція влади набула у нього більш широкого, культурно-антропологічного змісту [32].

На думку П.Магочі, варязькі князі розглядали регіони, які були під їхнім контролем, як приватну власність, що з часом буде передана їх потомству. Заміщення столів відбувалося на основі горизонтального та вертикального порядків. Горизонтальний порядок передбачав, що після смерті великого князя київський стіл успадковував старший з його братів. Тільки коли всі брати одного покоління зійшли зі сцени, право на Київ мало наступне покоління, починаючи зі старшого сина першого великого князя. Але принцип горизонтального порядку зіткнувся з вертикальним порядком спадкування від батька

до сина, коли князь якогось місцевого князівства прагнув зберегти свою батьківську спадщину і одержати титул великого князя. Хоча в теорії пріоритет давався найстаршому синові, брати боролися за спадщину на основі права сильного [43, с. 77].

За П.Толочком, князь у Київській Русі – головна державна структура, гарант нормального функціонування всіх органів управління [34, с. 210–211]. Саме князівські династичні зв'язки і були основою державного порядку на Русі [33, с. 205].

Л.Войтович дотримується думки, що взаміні всередині роду Рюриківичів базувалися на традиційному родовому праві старшого (хоча це право й неодноразово порушувалося). Згідно родового права, старший в роді Рюриківичів успадковував київський престол і сюзеренітет над Київською Руссю [4, с. 408].

За М.Котляром, у давньоруському суспільстві не існувало одноманітності поглядів на спосіб заміщення князівських столів. А за традицією перевагу віддавали все ж таки порядкові родового старійшинства. Принаймні – у теорії [15, с. 105].

В.Шевчук та М.Тараненко вважають, що княжа влада відігравала домінуючу роль в управлінській системі Київської Русі, але, разом з тим, поєднання в ній військової, судової та адміністративної функцій свідчить про нерозвиненість цієї влади [38, с. 30–31].

Князь, за В.Ідзьом, незамінний і єдиний інститут державної влади в Україні-Русі. Саме князівська влада та її військова організація і призвели в IX ст. до кристалізації української держави [12, с. 47–48].

Як вважає С.Сворака, автономність державних утворень руських земель-полісів та їх підпорядкування єдиному центру – Києву досягалася за рахунок родинної спорідненості князівського інституту влади. Ця влада була складовою частиною народовладних інститутів територіальних громад, діяльність яких регламентувалася договором між різними гілками влади в межах Київської Русі [26].

Отже, основи дослідження князівської влади на Русі були закладені ще в дореволюційній російській історіографії. Вже тоді науковці розуміли, що князь – основний державний інститут, зв'язуюча ланка територіальних та управлінських елементів держави. Погляди дослідників різнилися як щодо ступеня впливу влади князя (абсолютна або обмежена вічем чи радою знаті), так і щодо порядку престолонаслідування (родове старійшинство, отчинне право, народне обрання, відсутність чіткої системи спадкування). Основою розуміння ролі князівської влади в дорадянських істориків була теза про верховну, родову власність на землю та сусідні вассальні зв'язки всередині пануючої династії.

зважаючи на ідеологічний тиск, в СРСР існувала ціла низка альтернативних шкіл і напрямків, які фактично зводили феодально-класову сутність князівської влади нанівець (погляди В.Довженка, А.Назаренка, школа І.Фроянова та ін.). Сучасні дослідники почали повертатися до того родинно-

династичного розуміння сутності князівської влади на Русі, яке домінувало в дорадянській історіографії. Проте, суттєво доповнити попередні концепції з названої проблеми (або ж створити альтернативні) їм так і не вдалося.

1. Аммон Н. К вопросу о распределении столов между русскими князьями в XI–XII вв. // ЧОИДР. – 1894. – Кн. 1. – С. 52–63.
2. Беляев И. Отношения приднепровских городов к варяжским князьям, пришедшим из Новгорода, до взятия Киева в 1171 году войсками Боголюбского // ЧОИДР. – 1848. – №7. – С. 1–32.
3. Брайчевський М.Ю. Конспект історії України. – К., 1993. – 328 с.
4. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича, 2000. – 649 с.
5. Греков Б. Киевская Русь. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2004. – 671 с.
6. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.
7. Дербин Е.Н. Институт княжеской власти на Руси IX – начала XIII века в дореволюционной отечественной историографии и общественной мысли: автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.09. – Ижевск, 2006. – 28 с.
8. Дербин Е.Н. Институт княжеской власти на Руси IX – начала XIII века в дореволюционной отечественной историографии. – Ижевск: Издательский дом „Удмуртский университет”, 2007. – 268 с.
9. Довженок В.И. О некоторых особенностях феодализма в Киевской Руси // Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха Средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи. – М.: Наука, 1972. – С. 92–106.
10. Довнар-Запольський М. Князь, его дума и администрация // Русская история в очерках и статьях / Под ред. М.Б. Довнар-Запольского. – М.: Московское Учебное Книгоиздательство, 1912. – Т.1. – С. 248–268.
11. Затыркевич М.Д. О влиянии борьбы между народами и сословиями на образование Русского Государства в домонгольский период: Главы IV–VIII // ЧОИДР. – 1873. – Кн. 2. – С. 107–306.
12. Ідзьо В.С. Українська держава в IX–XIII століттях. – Львів: СПОЛОМ, 2004. – 418 с.
13. Иловайский Д. История России. – М., 1876. – Ч.1: Киевский период. – 334 с.
14. Ключевский В. Русская история: Полный курс лекций.– Мн.: Харвест, 2003. – Т.1. – 592 с.
15. Котляр М.Ф. Історія Давньоруської державності. – К.: Київський славістичний університет, 2002. – 234 с.
16. Котляр М.Ф., Толочко П.П. Советская историография Киевской Руси. – Л.: Наука, 1978. – 280 с.
17. Назаренко А.В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. 1985 г. – М.: Наука, 1986. – С. 149–157.
18. Новосельцев А.П. К вопросу о древнейшем титуле русского князя // История СССР. – 1982. – №4. – С. 150–159.
19. Новосельцев А.П. Некоторые черты древнерусской государственности в сравнительно-историческом аспекте // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. 1985 г. – М.: Наука, 1986. – С. 35–42.
20. Пайпс Р. Россия при старом режиме // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Peips/_02.php
21. Погодин М. Древняя русская история до монгольского ига. – М., 1871. – Т.1. – 402 с.
22. Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. – СПб., 1909. – 326 с.
23. Пузанов В. В. К вопросу о княжеской власти и государственном устройстве в Древней Руси в отечественной историографии // Древняя Русь: новые исследования. – Вып. 2. – СПб., 1995. – С. 204–211.
24. Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М.: Издательство Московского университета, 1977. – 264 с.
25. Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Л.: Наука, 1983. – 239 с.
26. Сворак С.Д. Князь в структурі державної влади Київської Русі // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlduvs/2010_1/10_1_1_3.pdf
27. Советская историография Киевской Руси / Под ред. В.Мавродина. – Л.: Наука, 1978. – 280 с.
28. Соловьев К.А. Проблема власти в древней и средневековой Руси (IX – I пол. XV вв.): отечественная историография : автореф. дис. ... д-ра ист. наук; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 2003. – 44 с.

29. Соловьев С.М. История отношений между русскими князьями Рюрикава дома. – М.: ООО „Издательство Астрель”; ООО „Издательство АСТ”, 2003. – 445 с.
30. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М.: ООО „Издательство АСТ”; Харьков: Фолио, 2001. – Кн. I: Русь изначальная. – 944 с.
31. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К.: Наукова думка, 1992. – 223 с.
32. Толочко О.П. Образ держави і культ володаря в Давній Русі // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – 1994. – Т.ІІІ. – С. 17–46.
33. Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К.: АртЕк, 1996. – 216 с.
34. Толочко П.П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.
35. Фроянов И.Я. Киевская Русь: очерки социально-политической истории. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1980. – 256 с.
36. Фроянов И.Я. Киевская Русь: Очерки отечественной историографии. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1990. – 328 с.
37. Фроянов И.Я. К истории зарождения русского государства // *Из истории Византии и византийского влияния* / Под ред. Г.Я. Курбатова. – Л., 1991. – С. 57–93.
38. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К.: Либідь, 1999. – 480 с.
39. Шмелев Г.Н. Междукняжеские отношения: I. Порядок распределения земель между князьями // *Русская история в очерках и статьях* / Под ред. М.В.Довнар-Запольского. – М.: Московское Учебное Книгоиздательство, 1912. – Т.1. – С. 193–204.
40. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К.: Видавництво АН УРСР, 1939. – 210 с.
41. Giermann V. Geschichte Russlands. – Bd. 1. – Zürich, 1944. – 410 s.
42. Hellmann M. Slawisches, ins besondere ostslawisches, Herrschertum des Mittelalters // *Das Königtum. Seine geistigen und rechtlichen Grundlagen.* – Lindau – Konstanz, 1956. – S. 254–269.
43. Magocsi P. A history of Ukraine. – Toronto, 1996. – 784 p.

РЕЗЮМЕ

МЕСТО КНЯЖЕСКОЙ ВЛАСТИ В ПОЛИТИКО-АДМИНИСТРАТИВНОЙ СИСТЕМЕ КИЕВСКОЙ РУСИ: ИСТОРИОГРАФИЯ ВОПРОСА

Мателешко Ю.П. (Ужгород)

В статье осуществлен комплексный историографический анализ места княжеской власти в политико-административной системе Киевской Руси. Охарактеризованы взгляды дореволюционных, советских, современных русских и украинских ученых, а также зарубежных исследователей.

Ключевые слова: Киевская Русь, княжеская власть, политико-административное устройство, историография.

SUMMARY

THE PLACE OF PRINCELY AUTHORITY IN THE POLITICAL-ADMINISTRATIVE SYSTEM OF KIEVAN RUS': HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Y.Mateleshko (Uzhhorod)

In the article was carried out complex historiographical analysis of a place of princely authority in the political-administrative system of Kievan Rus'. The Views of pre-revolutionary, Soviet and contemporary Russian and Ukrainian scientists, as well as foreign researchers were analysed.

Key words: Kievan Rus', princely authority, political-administrative system, historiography.